

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Павлюченко Олег Васильович

УКРАЇНА В РОСІЙСЬКО-УГОСЛОВ'ЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИХ
ЗВ'ЯЗКАХ /друга половина ХІХ – початок ХХ ст./

07.00.03 – Загальна історія

А в т о р а ф е р а т
монографії на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук

Київ – 1993

00814485 (U)

Робота виконана в Інституті історії України АН України

Науковий консультант – доктор історичних наук,
член-кореспондент АН України,
професор Сохань П.С.

Офіційні опоненти – доктор історичних наук,
член-кореспондент АН України,
професор Шевченко Ф.П.
– доктор історичних наук,
професор Турівненко М.І.
– доктор історичних наук,
професор Макар Ю.І.

Провідна установа – Запорізький державний університет

Захист відбудеться "2" квітня 1993 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.31.01 по захисту
дисертацій в Інституті історії України АН України за адресою:
252001, Київ-І, вул.М.Грушевського, 4, Інститут історії України
АН України.

З монографією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту історії України АН України.

Автореферат розісланий "24" лютого 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Пінчук Ю.А.

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОНОГРАФІЇ

Наукове значення і актуальність теми. Розвиток суспільних зв'язків між народами завжди був важливою умовою їх взаємозбагачення, дальшого руху шляхом прогресу. Протягом кількох століть найширші зв'язки існували між українським, російським народами, з одного боку, і югослов'янськими – з другого. Різноманітність відносин випливала з приналежності до слов'янського світу, скріпленої близькістю мови, культури, певною мірою історичною долею, а також православною релігією, сповідуваною більшістю югослов'ян, українців і росіян.

Досліджувана тема є частиною багатопланової проблеми "Росія і Балкани". Її наукове значення полягає в особливій важливості балканського напрямку для зовнішньої політики царизму у II пол. XIX – поч. XX століть і рівною мірою в необхідності дальшого вивчення позиції громадськості України і Росії щодо становища югослов'янських народів, які вступили у вирішальну стадію своєї боротьби з османським пануванням і тихою економічною експансією Австро-Угорщини.

Актуальність дослідження визначається в першу чергу завданням сьогодення. Народ України, який розбудовує самостійну державу, входить до європейської цивілізації, маючи багату культурну спадщину, багатовіковий досвід спілкування з сусідами, у тому числі і з югослов'янськими народами. Розкриття історичних зв'язків України сприяє зміцненню її авторитету у спільноті європейських народів.

Предметом дослідження у монографії є питання участі України в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках II пол. XIX – поч. XX століть. Особлива увага приділяється становищу югослов'ян в Україні, особливостям їх правового статусу, основним сферам діяльності. Важливе місце посідає дослідження безпосередньої участі югослов'ян у суспільному і культурному житті українського народу.

Мета і завдання дослідження. Метою праці є комплексне дослідження ролі України в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках у загальному контексті відносин Росії з югослов'янами. Акцентується увага на невивчених вітчизняною і югославською наукою питаннях, а саме: завершення у II пол. XIX ст. процесу

масового переселення югослов"ян в Україну; їх участь у педагогічній діяльності. Використовуючи різноманітні друковані та архівні матеріали, праці вітчизняних і югославських учених, автор ставив перед собою такі завдання:

- дослідити наслідки завершення у II пол. XIX ст. процесу переселення югослов"ян в Україну, визначити їхнє становище і роль у подальшому розвитку українсько-югослов"янських суспільних зв"язків;

- вивчити роль навчальних закладів України у підготовці спеціалістів різних профілів для всіх югослов"янських народів;

- розкрити характер взаємовідносин громадськості України з югослов"янськими культурними і науковими діячами, її ставлення до національно-визвольної боротьби споріднених народів, до ідеї розбудови самостійних слов"янських держав на Балканському півострові;

- виявити основні напрямки розвитку українсько-югослов"янських культурних зв"язків;

- визначити ступінь розвитку і корисності наукових контактів учених України з югослов"янськими дослідниками і тим самим заповнити прогалини у розробці цього питання.

Наукова новизна монографії полягає у зверненні до актуальної у науковому і суспільному плані теми, яка спеціально не розроблялася раніше ні в Україні ні на Балканах, у дослідженні її на основі аналізу великої кількості архівних матеріалів, що вводяться у науковий обіг, у комплексному розкритті процесу суспільних зв"язків, їх впливу на політичні відносини протягом досить тривалого часу, а також певною мірою у новому підході до питання про місце України в балканській політиці Росії.

Хронологічні рамки роботи. Досліджуваний період охоплює час від Кримської війни 1853-1856 рр. до падіння самодержавства в Росії. В імперії, в югослов"янських землях, як і в інших європейських країнах, в основному перемагає капіталістичний лад, призводячи повсюдно до національних рухів. Вийшовши з війни потерпілою стороною, Росія з особливим завзяттям намагається відновити свій авторитет у південнослов"янських народів і вживає ряд значних заходів по розширенню своєї допомоги у їхній боротьбі за національне визволення. З перших антиосманських

повстань 60-х рр. XIX ст. у Герцаговині Росія, незважаючи на всі складності свого зовнішньополітичного становища, допомагає югослов"янам, відстоює їхнє право на незалежність. Суспільні зв"язки України, Росії з югослов"янами в періоді ускладнення міждержавних відносин, як це було, наприклад, за часів правління М.Обреновича в Сербії, несуть на собі подвійне навантаження: не даючи припинитись позитивному процесу взаємозбагачення культур, вони також сприяють певною мірою і поступовій нормалізації, поліпшенню міждержавних відносин.

При обґрунтуванні кінцевої хронологічної дати автор виходив з того, що події 1917 р. докорінно змінили характер російсько-югослов"янських відносин, що не могло не позначитися і на суспільних зв"язках. В цілому, досліджуваний період - II пол. XIX - поч. XX ст. - є закінченим етапом в історії багатовікових зв"язків України і Росії з югослов"янськими народами.

У методологічному і теоретичному плані автор монографії дотримувався основоположних принципів наукового дослідження, а саме: конкретно-історичного аналізу подій, діалектичного підходу до всіх проявів суспільних зв"язків, залученню усіх відомих фактів і об'єктивного їх висвітлення.

Джерельною базою дослідження були матеріали п"ятнадцяти архівів Росії і України.

Для визначення характеру офіційних відносин були використані архівні матеріали різних державних інститутів Росії: міністерств, посольств, консульств. У цьому зв"язку одним з найбільш цінних джерел були документи Архіву зовнішньої політики Росії /АЗПР/. Основні матеріали по темі дослідження зосереджені у фондах: "Місія в Белграді", "Політархів", "Канцелярія міністра закордонних справ Росії" і "Слов"янський стіл". Донесення послів з Белграда, Відня, консулів з Ниша, відкладені в основному в трьох перших фондах, розкривають внутрішнє становище у югослов"янських народів, висвітлюють зв"язки різних кіл громадськості з представниками України і Росії. Інструкції міністра закордонних справ Росії своїм представникам у югослов"ян, щорічні звіти останніх розкривають завдання царизму на Балканах і засоби для їх реалізації.

Через російські представництва на Балканах, а також і у Відні, вирішувались основні питання, пов'язані з переселенням югослов'ян в Україну. Матеріали з цього питання широко представлені у фондах АЗІР. Вони свідчать, що до 1881 року, коли вийшло височайше повеління про припинення переселення слов'янських вихідців до Росії, російські дипломати продовжували оформляти документи на бажаючих одержати земельні наділи у Таврійській губернії.

У фонді "Слов'янський стіл" містяться надзвичайно цікаві документи з історії культурних і наукових зв'язків України, Росії з югослов'янами. Досить сказати, що практично на кожного югослов'янина, який приїздив вчитись до Києва, Одеси, Харкова, Петербурга чи Москви, заводилась справа, куди вносились біографічні відомості, різні довідки про його навчання, одержання матеріальної допомоги та багато іншого. В АЗІР відкладено і численні матеріали, пов'язані з науковими відрядженнями і оз-найомлювальними поїздками представників різних кіл вітчизняної і югослов'янської громадськості.

Для висвітлення зв'язків у галузі науки велике значення має фонд "Міністерства народної освіти Росії" ЦДІА Росії. Документи міністерства містять звіти учених України і Росії про наукові відрядження на Балкани, до Відня, їхні контакти з югослов'янськими дослідниками.

Чимало документів, що являють інтерес для дослідника даної теми, зберігаються і в архівах України. Досить сказати, що матеріали по українсько-югослов'янських суспільних зв'язках були виявлені автором у 15-ти фондах ЦДІА України в Києві, 9-ти ДАМК, 6-ти ДАОО. Документи з цих та інших українських архівів дають можливість спостерігати за діяльністю югослов'ян в Україні, починаючи з моменту вступу їх на територію імперії в Одесі, Рені, Ізмаїлі, Волочеську чи в будь-якому іншому прикордонному місці.

Багаті матеріали про життя і навчання югослов'янської молоді в Україні містяться у фондах різних навчальних закладів: гімназій, училищ, інститутів та університетів Києва, Одеси, Харкова, Чернігова, Керчі, Єлисаветграда. Досить повно збереглися і особисті справи югослов'ян, які здобували духовну освіту в багатьох семінаріях України, в Київській духовній академії.

Значний інтерес являють документи з архівів Одеси і Києва про перебування в Україні югослов'ян, які ховались від переслідування турецьких, австрійських і своїх місцевих властей. Серед політичних емігрантів, які знайшли в Україні сховище, були і такі відомі люди, як воевода Д.Вукалович, опальний сербський митрополит Михаїл, чорногорський єпископ Никанор.

При розгляді наукових зв'язків були широко використані фонди вітчизняних славістів (зберігаються у ВР ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН України), які підтримували в тій чи іншій формі відносини з югослов'янськими вченими. Різноманітні матеріали з цього питання містяться в особистих фондах П.Г.Житецького, А.І.Степовича, М.І.Петрова, Т.Д.Флорінського.

При написанні монографії були використані і різні документальні публікації, зокрема: "Документи к истории славяноведения в России (1850-1912)", М.-Л. 1948; "Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского. 40-80-е гг. XIX в.", М., 1975; "Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1850-1864. Документы", М. 1985; "Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865-1875. Документы", М. 1988; "Уједињена Омладина српска и њено доба 1860-1875. Грађа из совјетских архива", Нови Сад. 1977.

До джерельної бази праці слід віднести і матеріали, почерпнуті з видань періодичної преси, що виходили друком у досліджуваний період в імперії і в югослов'янських землях. Досліджувались публікації в таких газетах і журналах: "Одесский вестник", "Одесский листок", "Киевлянин", "Заря" (Київ), "Киевское слово", "Жизнь и искусство" (Київ), "Киевские епархиальные ведомости", "Новое время", "Московские ведомости", "Университетские известия" (Київ), "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца", "Известия Историко-филологического института князя Безбородко" (Ніжин), "Киевская старина", "Вестник Европы", "Русский вестник", "Славянский век", "Журнал Министерства народного просвещения", "Славянские ежегодники" (Київ) та інші.

Серед югослов'янських періодичних видань слід виділити журнал "Летопис Матице Српске", який досить регулярно надходив у II пол. XIX ст. - поч. XX ст. до бібліотеки Київського університету св.Володимира. Окремі матеріали по українсько-югослов'янсь-

янських наукових і культурних зв'язках знайшли відбиття і на сторінках "Гласника Српског ученог друштва". Цінні відомості про П.Карича, його життя в Україні були опубліковані в газеті "Млада Србадија". Автором праці були переглянуті окремі номери газет: "Српска застава", Српске новине", "Дневник", "Глас Српства", "Слога".

При роботі над монографією були використані як джерела щоденники царських чиновників, послів Росії на Балканах. Так, цікаві відомості про міждержавні зв'язки Росії з Сербією містяться в "Дневнике В.Н.Ламздорфа", який був з 1900 по 1906 рр. міністром закордонних справ Росії¹.

Історіографія проблеми. Комплексне дослідження ролі України в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках II пол. XIX-поч. XX ст. ще не було предметом спеціальних праць ні у вітчизняній, ні в югославській історіографії, хоча окремі сторони цієї проблеми розглядалися нашими і зарубіжними вченими. Так, досить добре вивчені українсько-російсько-югослов'янські літературні зв'язки у працях М.Я.Гольберга, М.Бабовича, Ю.Д.Беляєвої, П.М.Рудякова, І.П.Южука². Чимало писалось і про участь громадськості України у визвольній боротьбі югослов'ян у 70-ті рр. XIX ст. Цей аспект суспільних зв'язків найбільш успішно дослідили П.С.Сохань, В.Я.Гросул, Ю.Ю.Фомін³. Тому ці питання,

¹ Дневник В.Н.Ламздорфа (1886-1890). - М.-Л., 1926, Ламздорф В.Н. Дневник. 1891-1892. - М.-Л., 1934, В.Н.Ламздорф. Дневник 1894-1896. - М., 1991.

² Гольберг М.Я. Иван Франко і українсько-сербські культурні зв'язки. - Львів, 1991; Бабович М. Сто лет русистике в Сербии. // Русский язык за рубежом. - М., 1978. - № 3; Беляева Ю.Д. литературы народов Югославии в России. Восприятие, изучение, оценка. Последняя четверть XIX, начало XX в. - М., 1979; Рудяков П.М. Українсько-хорватські літературні взаємини в XIX-XX ст. - К., 1987; Южук І.П. Т.Г.Шевченко в сербській літературі 60-70-х років XIX ст. // Питання літератури: Ст.-К., 1962.

³ Сохань П.С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX ст. и общественность Украины. - К., 1978; Гросул В.Я. Українська революційна еміграція на Балканах у першій половині 60-х років XIX ст. // Укр.іст. журнал. - 1972, № 3; Фомін Ю.Е. Общественность Украины и русско-турецкая война 1877-1878. // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. - М., 1981, його ж. Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875-1878 гг. Автореф. канд. дис. - К., 1971.

так само як і питання революційних зв'язків народників, соціал-демократів, що може бути самостійною темою дослідження, в даній монографії не розглядалися.

Громадськість України, Росії з давна виявляла інтерес до югослов'янських народів. У першій половині XIX ст. вперше вітчизняні учені-славісти побували на Балканському півострові, і відтоді вивчення історії і культури югослов'янських народів починає набувати міцного наукового ґрунту. З дореволюційних авторів, які багато і плідно працювали по югославістці в Україні, в першу чергу слід відзначити В.І.Григоровича і М.І.Петрова¹. У період розгортання національно-визвольної боротьби югослов'ян у 70-ті рр. ці учені одними з перших в Україні і в Росії зробили спробу осмислити місце і роль югослов'янських переселенців, які знайшли другу батьківщину в степах України (Нова Сербія, Слов'яносербія), у суспільному, культурному і науковому житті українського народу. Якої б сфери матеріальної чи духовної діяльності людини (морська торгівля, військова справа, освіта) не торкалися учені-славісти, - всюди вони знаходили помітну участь югослов'ян. У своїй доповіді "Про участь сербів у наших суспільних відносинах", виголошеній 11 травня 1876 р. на засіданні Одеського слов'янського благодійного товариства, В.І.Григорович зробив висновок про значну участь сербів у суспільних відносинах країни і при цьому зауважив, що найбільш повна картина буде написана лише коли зберуться воедино достатні відомості про їхню діяльність. Відомий київський учений М.І.Петров першим звернув увагу на допомогу, яку подавали протягом тривалого часу навчальні заклади України югослов'янам у справі підготовки високоосвічених людей. У своїй добре документованій праці він показав, що багато випускників Київської академії внесли значний вклад у поширення грамотності і знань в усіх куточках югослов'янських земель.

Окремі аспекти питання про навчання югослов'ян в Одесі, Києві, Харкові, інших містах України тією чи іншою мірою роз-

¹ Григорович В.И. Об участии сербов в наших общественных отношениях. // Записки императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1876, т.20; Петров Н.И. Исторический взгляд на взаимные отношения между сербами и русскими в образовании и литературе. - К., 1876.

глядалися і в роботах інших дореволюційних авторів, зокрема П.І.Феєрчака, М.П.Колмакова, Г.Александровського¹, у спогадах І.Пичети², які і сьогодні можуть бути надійним джерелом по даній проблемі.

В цілому, говорячи про дореволюційних авторів, які торкалися ролі громадськості України в розвитку зв'язків з югослов'янами, слід віддати їм належне за збирання численних фактів і спробу систематизувати контакти в галузі освіти, науки, інших сферах духовного життя людини. До слабких сторін їхніх праць можна віднести часом надмірне вихваляння діяльності окремих осіб або перебільшення значення деяких заходів, які проводилися громадськими організаціями (товариствами), для більшої популяризації знань про життя югослов'ян, підвищення інтересу до їхньої культури, історії.

З праць сучасних вітчизняних авторів, які цікавилися українсько-югослов'янськими суспільними зв'язками II пол. XIX ст., важливо назвати ряд статей Л.Г.Ляшенко³, яка почала розробку таких важливих питань, як навчання югослов'ян в Україні у 50-70-ті рр. XIX ст., діяльність Київського слов'янського благодійного товариства в цей же період. У її працях вперше в українській югославістиці зроблено спробу осмислення ролі України у розвитку багатопланових суспільних зв'язків Росії з усіма

¹ Феєрчак П.И. Очерк учебного питомника славянских девиц. // Одесский славянский сборник. Речи и сообщения в торжественных собраниях 11-го мая в день св. Кирилла и Мефодия 1878, 1879 и 1880 гг. - Одесса, 1880; Колмаков Н.П. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. - К., 1894; Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования. 1860-1910. - К., 1910.

² Пичета И. Факты и воспоминания из школьной жизни герцеговинца. - Харьков, 1911.

³ Ляшенко Л.Г. Сторінки культурних зв'язків України з Сербією в XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1963. - № 6; З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-70-х роках XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1973. - № 8; Про навчання на Україні молоді з південнослов'янських країн (50-70-ті рр. XIX ст.). // Укр. іст. журн. - 1974. - № 6; До питання про російсько-українські культурні зв'язки з південнослов'янськими країнами в XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1978. - № 1.

югослов"янськими народами. На жаль, Л.Г.Ляшенко закінчила свої дослідження цих питань, обмежившись розглядом перших двох десятиріч II пол. XIX ст.

В останні роки до питання навчання югослов"янської молоді в Одесі в 50-70-х рр. XIX ст. виявили інтерес одеські історики В.М.Милич і О.Б.Дьомін¹.

Певний інтерес до досліджуваної проблеми виявляють і югославські учені. Однак слід відразу зауважити, що монографій по українсько-югослов"янських суспільних зв"язках II пол. XIX - поч. XX ст. поки ще в жодній з югослов"янських країн не з"явилось. Проте М.Петров написав цікаву статтю про відправлення кількох вихованців Сербського народного собору з Сремських Карловців на навчання до Київської духовної академії у 70-ті рр. XIX ст.². Не можна не погодитись з висновками югославського автора, що зовнішньополітичне відомство Росії, даючи вказівки без зволікань приймати на навчання сербів з цього регіону югослов"янських земель, які перебували в той час у складі Австро-Угорщини, переслідувало свої цілі. Разом з тим югославський історик відзначає, що жодні політичні розрахунки не перешкождали югослов"янам здобувати у Києві досить ґрунтовні знання з багатьох дисциплін, у тому числі і з світських.

Про роль випускників навчальних закладів України у справі становлення і розвитку системи освіти в югослов"янських землях писали М.Радевич, М.Бабович³, які відзначали, що ці вихованці успішно застосовували набуті знання, працюючи викладачами у навчальних закладах Белграда, видаючи підручники і словники.

П.Милославлевич у своїй праці про співробітництво видатного хорватського ученого В.Богшича з університетами Російської

¹ Милич В.М., Демин О.Б. Обучение югославской молодежи в Одессе в 50-70-х гг. XIX ст. // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г.Одессы "Воспитание историей", 27-28 июня 1989 года. - Одесса, 1989.

² Петров М. Питомци Српског народног савора у Сремским Карловцима на Киевској духовној академији у другој половини XIX века. // Зборник за историју. Матица Српска. - Нови Сад, 1972. - № 5.

³ Радевич М. Русский язык в белградских школах. - // Советское славяноведение. - 1979. - № 6; Бабович М. Вказ. праця.

імперії особливо виділяє його перебування в Одесі, де в стінах Новоросійського університету проходило становлення цього дослідника¹. Цікаву роботу про К.Мисиркова написав македонський історик Б.Ристовски², який розглядає роки навчання свого співвітчизника в Одесі і Петербурзі як надзвичайно важливий фактор, що вплинув на формування його суспільно-політичних поглядів.

Вкладу В.І.Григоровича у вивчення історії, мов, літератури і фольклору югослов'янських народів присвятив роботу інший відомий югославський історик М.Живанчевич³. Солідну монографію про філософські праці А.Васильєвича, випускника Київської духовної академії, відомого вченого і дипломата, видав у Белграді М.Попович⁴. Він відзначає, що навчання у Києві залишило глибокий слід і позначилося на всій подальшій науковій, громадській і політичній діяльності А.Васильєвича. Двічі побувавши посланником Сербії в Петербурзі, будучи міністром освіти, він завжди високо відзивався про рівень освіти в Україні і Росії, виступав за тісні культурні зв'язки братніх слов'янських народів. На думку М.Поповича, з яким важко не погодитись, мабуть лише митрополита сербського Михаїла, теж вихованця Київської академії, можна було б порівняти з А.Васильєвичем у широті своїх почуттів і відданості Росії⁵.

Багато цікавих відомостей, які стосуються перебування югослов'ян в Україні, знаходимо в листуванні С.Новаковича, видатного сербського історика, політичного діяча, з В.Богишичем, яке опубліковане Б.Недельковичем в 1968 р. в Белграді⁶. Поряд з ві-

¹ Милосављевић П.: О настојањима да се Др.Валтазар Богишић ангажује за рад на руским универзитетима. // Ваканса. - Belgrade, 1982-1983. - № 13/14.

² Ристовски Б.: Школувањето на Крсте Мисирков во Русија. // Гласник. Ин-т за нац.историја. - Скопје, 1985, год.29. - №1/2.

³ Живанчевић М.: В.И.Григорович и југославистика. // Зб.Матице срп. за славистику. - Нови Сад, 1987. - № 33.

⁴ Попович М.: Философски и научни рад Алимија Васиљевића. - Нови Сад, 1972.

⁵ Там же, с.20.

⁶ Недельковић Б.: Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића. - Београд, 1968.

домими вітчизняними діячами О.О.Кочубинським, В.І.Григоровичем, М.Ф.Раєвським, Я.Ф.Головацьким, ми зустрічаємося і з митрополитом Михаїлом, відомим згодом журналістом С.Миличевичем, В.Ягичем, фольклористом М.Миличевичем та іншими югослов'янами, які підтримували тією чи іншого мірою зв'язки з В.Богишичем під час його життя в Одесі.

Як відзначалось раніше в авторефераті, досліджувана тема є частиною багатопланової проблеми "Росія і Балкани", яка давно і успішно розробляється вітчизняними ученими. Ними написані значні індивідуальні і колективні монографії як по окремих країнах Балканського півострова, так і в цілому по взаємовідносинах їх з Росією. У 1990 р. О.К.Вяземська і С.І.Данченко в книзі "Россия и Балканы. Конец ХУШ в. - 1918 г. (Советская послевоенная историография) обзор" зробили спробу систематизувати і охарактеризувати більшу частину різних публікацій по цій проблемі, і зробили це досить ґрунтовно. Це дає можливість автору монографії не зупинятися в авторефераті на роботах загального плану, які мають відношення до досліджуваних питань. І лише на останній роботі з цієї проблематики, яка не потрапила до названої книги, слід сказати окремо.

В 1991 р. Інститутом слов'янознавства і балканістики у Москві було видано колективну монографію під керівництвом члена-кореспондента АН Ю.О.Писарєва "Балкани в кінці ХІХ - початку ХХ в. Очерки становлення національних держав і політичної структури в Юго-Восточной Европе". В роботі розглядаються особливості і закономірності становлення національних держав у регіоні, гостра політична боротьба великих держав за сфери впливу на півострові, ставлення різних верств громадськості Російської імперії до процесів, що відбувалися в той час. Основні висновки, зроблені авторами розділу про державну розбудову в Сербії, збігаються з нашими, які були представлені в монографії, яка вийшла друком в 1987 р. в Києві.

Структура дослідження. Книга складається з передмови, трьох розділів, висновків, приміток та іменного покажчика, який включає близько 800 позицій.

II. КОРОТКИЙ ЗМІСТ МОНОГРАФІЇ

У передмові стисло сказано про основні питання, які розглядаються в роботі, визначено цілі і завдання дослідження.

Перший розділ - "Югослов"яни в Україні та їх місце в суспільному і культурному житті" - починається з розгляду питання про завершення процесу переселення югослов"ян в Україну у II пол. XIX ст., вивчення місць їх розселення, особливостей правового становища і основних сфер діяльності.

У II пол. XIX ст. основна частина югослов"ян, як показали проведені дослідження, жила в районі Одеси і Північного Причорномор'я по лінії Миколаїв-Херсон-Бердянськ. В цей час тривало інтенсивне освоєння південних земель України, що вимагало залучення нових вільних робочих рук, і тому цілком природно, що більша частина прибулих в країну югослов"ян направлялась у ці райони.

12 червня 1868 р. імператором Олександром II були затверджені Правила наділення земель південнослов"янським вихідцям, згідно з якими вони могли одержати ділянки з вільних казенних земель Таврійської губернії розміром від 50 до 400 десятин. Необхідною умовою для одержання наділу було прийняття російського підданства. Уряд Росії досить охоче надавав югослов"янам землю, заохочуючи тим самим їхню самовідданість у боротьбі з османськими завойовниками у 60-ті рр., участь у Кримській війні, а згодом і в російсько-турецькій 1877-1878 рр. Траплялись, однак, і відмовлення. Найбільш вагомим аргументом у такому рішенні був негативний відгук російського дипломатичного представника на Балканах на бажання взяти землю. В основному неохвальні характеристики одержували недбалі, безтурботні люди, які, маючи і на батьківщині землю, не могли успішно на ній господарювати. З економічної точки зору позиція Міністерства державного майна Росії, яке було зацікавлене у швидкому і ефективному освоєнні південних земель, а тому намагалось давати наділи в надійні руки, викликає повне розуміння.

На початку 80-х рр. організоване переселення югослов"ян та інших зарубіжних слов"ян в Україну закінчується. Крім іно-

земних колоністів за попередні десять років у південні райони України - в Херсонську і Таврійську губернії - було переселено також не менше п'ятнадцяти тисяч селян з Полтавської і Харківської, а також п'ять тисяч з Київської, Подільської і Волинської губерній. 29 червня 1881 р. виходить Височайше повеління про припинення переселення слов'янських вихідців до Росії.

З початку чинності Правил (з 1868 по 1881 рр.), за далеко не повними даними, тільки югослов'янам з спеціального фонду в Бердянському повіті Таврійської губернії було виділено понад 2200 десятин землі. Чимало землі югослов'яни одержали в Україні ще і до затвердження Правил відразу ж після Кримської війни. Початок 80-х рр. XIX ст. став завершенням тривалого, майже півторавікового організованого переселення югослов'ян в Україну. В різні роки цього великого періоду переселення відзначалось різним ступенем інтенсивності (найбільш масове в 1769-1791, 1801-1806, 1816-1819, 1829-1834, 1854-1866, що було пов'язано, головним чином, з російсько-турецькими війнами), складом його учасників, а також і місцями розселення в Україні.

Вивчення географічних карт України XIX - початку XX ст., а також сучасних, дало можливість виявити на її території більш як двадцять населених пунктів, пов'язаних своєю назвою з найчисленнішим югослов'янським народом - сербським (Сербинов, Сербо-Слобідка, Сербиновці, Сербенівка, Сербичани, Серби, Сербинівка, Сербулівка, Слов'яно-Сербка). Крім того, на карті України можна знайти кілька Милорадовск, село Милашевичево поблизу Вознесенська та ряд інших, заснованих, як наприклад останнє, або заселених свого часу значною кількістю югослов'ян.

У II пол. XIX - на початку XX ст. на території України практично в усіх її районах проживали югослов'яни, переважно вихідці з Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини. Менше їх було з Воеводини, Старої Сербії і зовсім одиниці з Хорватії, Словенії, Далматинського узбережжя.

Уявляється важливим виявити причини і мету переселення югослов'ян в Україну. Чому саме Україна - у II пол. XIX ст. таке питання перед югослов'янами, слід гадати, вже не стояло. Досвід переселенців XVIII ст. переконливо показав, що в єдиновірній, близькій мовою і культурою слов'янській країні значно

легше було пережити розлуку з рідними, обжитими місцями, спробувати знайти другу батьківщину. І справді, процес входження югослов"ян в соціально-економічне життя України проходив досить успішно. Багато хто з югослов"ян домогся визнання на військовій і державній службах, став заможним землевласником.

Дві основні причини вабили югослов"ян в Україну у II пол. XIX ст.: бажання молоді здобути освіту і можливість для багатьох знайти роботу. В уяві югослов"ян Україна була країною з високим рівнем розвитку знань, книжкової справи, славнозвісними старими навчальними закладами. Прагнення до знань вабило молодь у Київ, Одесу, Харків, де працювали університети, в інші міста. Разом з тим, інша частина югослов"ян, за кількісним складом більш значна, сподівалась знайти яку-небудь роботу, щоб врятувати свої сім'ї. У II пол. XIX ст. в югослов"янських землях, особливо в Сербії, відбувався процес обезземелювання селян. У 1897 р. взагалі не мали землі 17417 сербських селянських родин, а молода міська промисловість не встигала приймати всіх бажаних.

У досліджуваний період в Україну прибували югослов"яни більш як 30-ти професій і видів занять. Якщо не вважати учнівської молоді, то найбільша частка припадає на сільськогосподарських працівників і некваліфікованих робітників. Здобута на батьківщині професія і трудові навички визначали багато в чому і подальші маршрути по Україні. Робітники називали бажані міста для оселення - Маріуполь, Олександрівськ, Кременчук, Одесу; фахівці по виноградарству і тютюнництву прагнули потрапити до Криму.

Югослов"ян, які проживали в Україні, можна було знайти майже в усіх 'сферах діяльності. Починаючи з ХУІІІ ст., в освоєння південних земель України значний вклад внесли представники багатьох югослов"янських родин. Серед "двигунів промислової сил" України В.І.Григорович назвав Лоревичів, Комненовичів, Джурановичів, Яксичів, Андричів, Славичів, Мариновичів, Ризничів.

Торкаючись особливостей правового становища югослов"ян в Україні, слід зауважити, що краще складалось життя у тих, хто приймав російське підданство. Інші ж зазнавали певних трудно-

ців, наприклад, під час оформлення на роботу в окремі установи, однак про дискримінацію їх в Україні, звичайно, не було й мови. Дослідження архівних документів переконливо свідчать, що дуже багато югослов"ян краще влаштувалися в Україні, ніж на батьківщині, і згодом приймали рішення залишитись тут на завжди. Як правило, при цьому поставало питання про перехід у підданство Росії. Більшість югослов"ян поступово розчинялась серед місцевого населення. Цьому процесу сприяла та обставина, що вони, на відміну, скажімо, від греків і болгар, які переселялися в Україну, ніколи не прагнули замкненого життя, відособленості. Навіть у селах, заснованих переселенцями з югослов"янських земель, з самого початку мешкало багато українців, росіян, представників інших народів.

Наступним питанням першої глави є підготовка фахівців різних професій для югослов"янських народів у вищих і середніх світських навчальних закладах, у Київській духовній академії і семінаріях.

Підвалини українсько-югослов"янських зв"язків у галузі освіти були закладені ще в першій половині ХУІІІ ст., коли перші вихідці з югослов"янських земель були прийняті на навчання до Києво-Могилянської академії. З того часу кількість їх поступово збільшувалась, розширювалась і географія навчання югослов"янської молоді в Україні. Після відкриття університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865) югослов"яни могли здобувати освіту і в цих вищих навчальних закладах.

В середині ХІХ ст. на розвиток культурного будівництва у югослов"ян істотний вплив мала позиція Росії у питанні надання їм допомоги для масової підготовки кадрів національної інтелігенції. З цієї метов уряд в 1850 р. видав указ про вільний в'їзд до Росії зарубіжних слов"ян, які виявили бажання здобути освіту. З 1857 р. Синод почав виділяти щороку 11025 карбованців на навчання 75 слов"ян у Київському, Одеському і Харківському учбових округах, а з 1860 р. по 5 тисяч карбованців на рік на навчання піddenних слов"ян виділяло Міністерство народної освіти.

Така політика Росії була багато в чому обумовлена тією обставиною, що країні, яка зазнала поразки у Кримській війні

і багато втрачала від обмежень Паризького договору, потрібні були союзники на Балканському півострові, і тому петербурзький кабінет всіляко прагнув всебічного розвитку зв'язків з югослов'янами, зміцнення їх національної самосвідомості. Одним з шляхів піднесення авторитету була допомога в сфері освіти. Ця тенденція у зовнішній політиці Росії збігалася і з насущними потребами культурного розвитку югослов'ян. В донесеннях російських дипломатів з югослов'янських земель багато говориться про гостру нестачу кваліфікованих кадрів, особливо вчителів, які були мало не основними діючими особами в молодій національній культурі.

Дуже важливою і суттєвою обставиною для югослов'ян було і те, що в громадських колах України, Росії вважалося необхідним, само собою зрозумілим, подавати балканським братам не тільки політичну і моральну допомогу, але і стати для них джерелом освіти у найширшому розумінні цього слова.

Югослов'янська молодь, яка навчалася в Україні, діставала як світську, так і духовну освіту. У кількісному відношенні більша її частина вступала до духовних училищ, семінарій або Київської духовної академії. На те було чимало істотних причин: по-перше, матеріальне забезпечення вихованців синодальних навчальних закладів було кращим, ніж світських; по-друге, склалася вже певна традиція в одержанні югослов'янами саме духовної освіти, переважно в Києві і Одесі; і по-третє, слід сказати про особливий ореол героїчності, який існував навколо священнослужителів у югослов'ян. Для багатьох з них священник був не просто першим, а часто-густо і єдиним вчителем, а нерідко ватажком повсталого народу. У 50-70-ті рр. XIX ст. можна було побачити, особливо в Чорногорії, Боснії і Герцеговині, із зброєю в руках у перших лавах борців проти іноземного гніту саме церковників. Не слід забувати, що і офіційна Росія була зацікавлена в одержанні югослов'янами духовної освіти. У Петербурзі не без підстав розраховували на таких випускників як на провідників своїх поглядів на Балканському півострові.

У соціальному відношенні югослов'янська молодь, яка вчилася в Україні, не була однорідною. Незважаючи на те, що офіційні кола намагались запрошувати на навчання в основному дітей з най-

більш заможних сімей, в житті це було так далеко не завжди. Сама структура югослов"янського суспільства, де переважав дрібний виробник, визначала багато в чому основну категорію осіб, які мали їхати на навчання. Малозабезпечених югослов"ян вабила в Україну і в Росію і та обставина, що за певних умов можна було розраховувати і на державні стипендії.

У II пол. XIX – початку XX ст. югослов"янська молодь навчалася більш як у п"ятнадцяти містах України, що входила до складу Російської імперії. Проведене дослідження дає можливість припустити, що в цей період не менше тисячі юнаків і дівчат здобули освіту у навчальних закладах України. Їх випускники посіли різні високі пости і посади в державних структурах Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини, інших югослов"янських землях, і тим самим внесли значний вклад у розвиток культурного будівництва своїх народів.

У заключній частині першої глави розглядається участь югослов"ян у суспільному і культурному житті українського народу. У II пол. XIX ст. для них, наприклад, стала вже традиційною викладацька діяльність у навчальних закладах України. На зміну першим югослов"янам-професорам Харківського університету, Рішельєвського ліцею прийшли нові вихідці з югослов"янських земель, здебільшого ті, що закінчили навчальні заклади України і Росії і залишились на якийсь час з метою набуття педагогічного досвіду. Але були і такі, хто приїздив в Україну в пошуках роботи. Всі югослов"янські народи гостро потребували кваліфікованих спеціалістів, і в той же час багато фахівців не могли знайти роботу через утиски австро-угорських і турецьких властей. В Україні ж вони, як правило, знаходили собі роботу і мали можливість, поповнюючи багаж своїх знань новими, у доброзичливій обстановці, з надією на повернення колись на батьківщину, продовжувати займатися улюбленою справою.

У навчальних закладах України працювало близько двадцяти югослов"ян, серед яких були серби, хорвати, словенці, македонець, тобто представники майже всіх югослов"янських народів. Вони працювали в університетах, на Вищих жіночих курсах, в гімназіях, у слов"янських пансіонах і на педагогічних курсах, викладаючи стародавні (класичні), сербську, німецьку мови, географію, фізику, природничу історію та інші дисципліни.

Найбільше югослов"ян працювало в Києві, Одесі і Бердянську. Викладали вони також у навчальних закладах Сімферополя, Харкова, Глухова, Прилук, Полтави.

У процесі своєї педагогічної діяльності югослов"яни охоче брали участь і в громадському житті українського народу і на-самперед інтелігенції, найбільш освіченої частини народу, яку хвилювали в цей час питання просвіти всіх верств суспільства, рівноправності рідної мови з іншими слов"янськими мовами, питання перебудови життя на більш справедливих засадах.

Майже п"ятнадцять років прожив в Україні Петро Карич - найславніша постать в історії українсько-російсько-югослов"янських суспільних зв"язків кінця 50-60 рр. XIX ст. За роки навчання і роботи в Києві і Одесі він брав участь в діяльності Харківсько-Київського тасмного товариства, Київської громади, викладав у недільній школі. Серед його знайомих і друзів були: попечитель учбового округу М.І.Пирогов, історики П.В.Павлов і В.Б.Антонович, відомі громадські діячі Ю.Ю.Цветковський і В.Л.Беренштам, М.П.Драгоманов.

Справжня дружба зв"язувала іншого серба - Петра Остоїча з видатним українським ученим і громадським діячем П.Г.Житецьким. В основі її лежали близькі погляди на слов"янське питання, проблему виживання української мови, інших слов"янських мов. В одному з листів з Белграда П.Остоїч, висловлюючи задоволення від того, що лист П.Г.Житецького написаний українською мовою, писав: "Я з Вами цілком згоден, що слов"янський союз і слов"янське братство мають ґрунтуватися і виникати з спільної і взаємної шани кожного слов"янського народу з його мовою і народними особливостями, але ніяк не на дивній і фантастичній ідеї про якусь загальнослов"янську мову. Без рівності між усіма членами, які складають один союз, нема і не може бути братерства і любові"¹.

На квартирі П.Г.Житецького П.Остоїч познайомився з О.О.Котляревським, М.П.Задерацьким, В.Б.Антоновичем. Добре знали П.Остоїча Павло і Василь Чубинські. З Василем Платоновичем П.Остоїч

¹ П.Остоїч - П.Г.Житецькому 15 вересня 1876 р. // ВР ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. - Ф.І, спр. 48697.

виїхав у 1876 р. на Балкани, щоб взяти участь у визволенні сербів. Важливо відзначити, що П.Остоїч, як і інші передові югослов"яни свого часу, розумів справжні мотиви допомоги з боку офіційних кіл Росії і демократичних верств громадськості. І в цьому питанні у нього була цілковита одностайність з П.Г.Литецьким. 15 вересня 1876 р. П.Остоїч писав до Києва: "Ви мені пишіте ще, що "наші красномовні батькі" і не думають допомагати від щирого серця Сербам у цей скрутний час. Я ніколи і не сподівався на істинну допомогу від них"¹.

Югослов"яни, які працювали в Україні, так само, як і деякі студенти, публікували в періодичних виданнях і окремими працями свої дослідження з історії, культури, освіти югослов"янських народів, залишали спогади про роки, проведені в юності в Україні. У Харкові і Києві, Полтаві і Одесі, в інших містах виходили у II пол. XIX – початку XX ст. праці югослов"ян. Свій помітний слід у цій справі залишили: Ж.Жуєвич, М.Костич, І.Шичета, В.Богишич, Ф.Ребець, Д.Войнович, С.Ранкович.

У другому розділі – "Основні тенденції розвитку українсько-югослов"янських культурних зв"язків" – досліджуються об'єктивні процеси, які сприяли взаємному потягу югослов"ян і населення України, розглядаються основні напрямки, якими ці зв"язки розвивались.

Робиться висновок, що найбільш тісні зв"язки з югослов"янською громадськістю підтримували представники української інтелігенції, головним чином, професори, викладачі гімназій, інших навчальних закладів. Це пояснюється не тільки рівнем освіченості, фаховими інтересами, але і великими можливостями до встановлення прямих контактів з представниками югослов"янської громадськості під час поїздок і відряджень на Балкани.

Помітний вплив на розвиток українсько-югослов"янських культурних зв"язків мала діяльність Слов"янських благодійних товариств Одеси і Києва, а також Сербське благодійне товариство, відкрите за ініціативою сербського консула Г.Суппичича в Одесі. Беручи участь в різних формах благодійності, подаючи в основному матеріальну допомогу, члени СБТ я міру своїх сил і

¹ П.Остоїч – П.Г.Литецькому 15 вересня 1876 р. // ВР ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України. – Ф.І, спр. 48697.

можливостей популяризували знання з історії, культури, літератури, про сучасне становище югослов"ян, виступаючи з публічними лекціями на зборах товариства, в періодичній пресі.

Засочне знайомство з життям югослов"янських народів поступово переходило і до досить масового безпосереднього контакту під час взаємних ознайомлювальних поїздок. Першим великим за кількістю учасників знайомством представників українського народу з життям і боротьбою югослов"ян стала масова поїздка на Балкани в роки російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Повернувшись по деякому часі додому, співвітчизники привезли з собою народні пісні, оповідки і легенди югослов"ян, незабутні враження від чарівної природи цього південного краю.

У свою чергу, безпрецедентною за кількістю учасників і соціальним складом була група з 248 сербів, до якої входили "деякі міністри, голова скупщини, депутати, духовні особи, офіцери, професори, адвокати, лікарі, купці, селяни", представники багатьох інших станів і професій, які приїхали влітку 1911 р. до Одеси для ознайомлення з фабрично-заводською художньо-промисловою і сільськогосподарською виставкою. Серед екскурсантів був Браніслав Нушич, відомий в Україні і Росії своїми комедіями "Народний депутат" (1883) і "Протекція" (1888), написаними в жанрі сатири на політику сучасного йому суспільства.

На початку ХХ ст. досить частими були взаємні поїздки учнів гімназій, спеціалізованих училищ, студентів університетів, військових і духовних навчальних закладів.

У взаємному пізнанні українського народу і югослов"ян велику роль відіграли музика, театр, образотворче мистецтво. Розвиток обмінів у цих галузях культури розглядається у заключній частині другої глави як істотний фактор поглиблення українсько-югослов"янських зв"язків.

Знайомство українського народу з музикою і піснями югослов"ян відбувалося кількома шляхами: через наукові праці, переклади українських учених-славістів, громадських діячів, таких як О.М.Бодянський, О.О.Потебня, М.Ф.Сумцов, М.Г.Халанський, І.Я.Франко; виступами професійних югослов"янських колективів і виконавців у містах України (Белградського співацького товариства, оперного співака Й.Нолі, композитора Й.Пачу та ін.); на

"слов"янських концертах" М.В.Лисенка, Д.О.Слов"янського, симфонічного оркестру під керуванням В.І.Главача; а також найдоступнішим для всього народу України шляхом прилучення до югослов"янської музичної культури – на виступах так званих мандрівних музикантів з Балканського півострова, які кочували від Карпатських гір до приазовських степів.

У досліджуваній період громадськість України змогла познайомитись на своїх театральних сценах і з окремими творами югославських драматургів Й.Косора, Б.Нушича та інших. Не можна сказати, що це знайомство відбувалося повсюдно і часто у великих містах. Югослов"янським авторам було не дуже легко пробитися на театральні сцени України, де переважали західноєвропейські автори. Тому поява твору югослов"янського майстра була значною подією. Так, в роки першої світової війни драматичний театр Сибірякова поставив в Одесі драму далматинця Йосипа Косора "Пожежа", яка пройшла до цього з великим успіхом у Загребі, Відні, Празі, Мюнхені, Кельні.

У розвиток українсько-югослов"янських культурних зв'язків внесли свій вклад також художники і поширювачі творів мистецтва, які влаштовували виставки-продажі картин. Між українськими і югослов"янськими художниками здавна існували тісні зв'язки, які почали складатися ще з часів приїзду перших учнів-іконописців на навчання до Києво-Печерської Успенської Лаври, де діяла іконописна школа.

Українські, російські і югослов"янські художники разом навчалися також у приватній художній школі, відкритій в 1891 р. у Мюнхені майстром словенського реалізму А.Ажбе. Серед учнів школи були, зокрема, словенці І.Грохар і Р.Якопич, росіяни і українці Г.Е.Грабар, М.В.Добужинський, Д.М.Курдовський, О.О.Муршко.

Підбиваючи підсумки розгляду питання культурних зв'язків України з югослов"янами, необхідно відзначити, що в цьому процесі з обох боків брали участь представники практично всіх груп громадськості: це професори і викладачі університетів, вчителі шкіл і гімназій, письменники, публіцисти, редактори і видавці газет і журналів, музиканти і артисти, художники, представники інших муз мистецтва. Пізні за своїми поглядами, всі

вони, однак, були єдині у прагненні краще познайомитися з культурою братнього народу і поділитися своїми досягненнями. Завдяки діяльності Слов'янських благодійних товариств Одеси і Києва, окремих представників інтелігенції, народ України зміг у II пол. XIX – поч. XX ст. досить широко познайомитися з культурою югослов'ян, проїнятися до них любов'ю і повагою, що виявилось особливо яскраво в роки найвищого напруження сил югослов'ян в їхній боротьбі проти зовнішніх ворогів.

У третьому розділі – "Наукові зв'язки учених України з югослов'янськими дослідниками" – показано, як взаємне пізнання слов'янських народів було поставлене в XIX ст. на наукову основу, коли значно зросла в цьому процесі роль учених-славістів різних профілів: істориків, філологів, етнографів, археологів, кожний з яких підходив до дослідження слов'янства з боку своїх спеціальних інтересів. Помітний слід у вивченні югослов'янської проблематики залишили учені, які працювали в Україні і серед яких були не тільки українці, але і росіяни, поляки, представники інших національностей.

З семи основних славістичних центрів Росії другої половини XIX ст. три знаходились в Україні. Тут дослідницькою роботою і підготовкою кадрів викладачів і учених широкого профілю, у тому числі і славістів, займалися університети Києва, Харкова і Одеси. Славістичні дослідження велись окремими ученими в Ніжині, а також у Львові, Чернівцях і деяких інших містах Західної України, яка тоді не входила до складу Росії.

Наукові зв'язки між ученими України та їх югослов'янськими колегами, як правило, встановлювались під час відряджень і ознайомлювальних поїздок вітчизняних дослідників на Балканський півострів і югослов'ян до Росії і України. Інтерес до зав'язування особистих зв'язків між ученими викликало їх взаємне ознайомлення ще вдома з працями колег, які займалися схожими проблемами. Однак далеко не все можна було збагнути, сидючи на одному місці. Тому взаємні поїздки учених ставали однією з найважливіших умов для успішного розвитку славістичних досліджень як у нас в країні, так і в югослов'янських землях.

У досліджуваній період науковою роботою на Балканському півострові займались: В.В.Качановський, М.Н.Сперанський, П.О.Заболотський з Ніжина; Т.Д.Флорінський, А.І.Степович, О.М.Лук-

яненко, К.Ф.Радченко з Києва; О.О.Кочубинський, М.Г.Попруженко, Ф.І.Успенський з Одеси; М.Г.Халанський з Харкова. У свою чергу Л.Стоянович, С.Новакович, М.Мурко, Ф.Рачки, В.Ягич, В.Богишич та інші югослов"янські учені мали можливість працювати в бібліотеках і архівах Києва, Одеси.

Розвиток науки, у тому числі і славістичних досліджень, проходив у югослов"янських землях у II пол. XIX - поч. XX ст. нерівномірно. Найбільш помітними були успіхи в Сербії, Хорватії і Словенії, які за рівнем економічного розвитку випереджали інші югослов"янські землі. Відкриття у Белграді (1863) і Загребі (1874) вищих навчальних закладів, які готували спеціалістів різних гуманітарних і технічних професій, створення у 1866 р. Югослов"янської академії наук і мистецтв і Сербської академії наук у 1886 р. (на базі Сербського наукового товариства, заснованого у 1864 р.) сприяло розвитку науки у Сербії і Хорватії.

У поширенні наукових знань і розвитку освіти у югослов"ян велику роль відігравали різні культурно-освітні товариства, такі як Матиця сербська (з 1864 р. в м.Нови Сад), Матиця хорватська, Матиця словенська, які видавали свої журнали, відкривали музеї, місцеві архіви і бібліотеки. Ці товариства, займаючись переважно питаннями своєї історії, мови, культури, досить часто виходили і на дослідження міжнародних контактів югослов"ян, і насамперед їх взаємовідносин з іншими слов"янськими народами.

Югослов"янські учені, працюючи на батьківщині в бібліотеках і архівах, знаходили численні свідчення тісних зв"язків своїх попередників і сіввітчизників з мешканцями України і Росії протягом віків. Для деяких учених ці питання ставали головними в їхній науковій діяльності. Помітний інтерес до історії українсько-російсько-югослов"янських зв"язків пояснювався бажанням дослідників знайти витоки слов"янської солідарності, що, на їхню думку, допомогло б тісніше згуртуватися перед загрозою з боку Австро-Угорщини і Німеччини, які дивились на югослов"янські землі не інакше, як на сировинний додатак до своїх імперій.

Чудовим місцем для спілкування вітчизняних учених з югослов"янськими були Археологічні з"їзди, які проводилися з 1869 року за ініціативою Московського археологічного товариства.

До 1917 р. відбулося п'ятнадцять таких з'їздів, і шість з них проходило в Україні. На них розглядалися питання історії, літератури, етнографії, нумізматики, культури. Для залучення на з'їзди зарубіжних учених було створено секцію "Старожитності слов'янські", на якій, звичайно, розглядалися питання міжслов'янських зв'язків, взаємного впливу культур. Зарубіжні учені виступали і в інших секціях: "Пам'ятки мистецтв" і "Пам'ятки мови і письма".

На з'їздах, які проходили в Україні, побували відомі югослов'янські дослідники: С.Новакович, В.Ягич, Ф.Рачки, С.Любич, К.Хорман, Ч.Трухелька, М.Мурко. З боку України велику участь у підготовці і проведенні з'їздів брали: П.Г.Житецький, П.П.Чубинський, В.Г.Григорович, М.П.Драгоманов, В.Б.Антонович, Д.І.Гловайський, А.І.Степович, А.І.Маркевич, М.І.Петров, М.Г.Халанський та багато інших учених.

В цілому, оцінюючи участь югослов'янських учених в роботі Археологічних з'їздів, слід визнати, що це було значне явище в українсько-російсько-югослов'янських наукових зв'язках. Завдяки участі зарубіжних дослідників, у тому числі і югослов'ян, значно розширювалась тематика питань, що виносилися на обговорення, все частіше порушувались проблеми міжслов'янських відносин, що спонукало учених будувати свої виступи у більш широкому аспекті. Обмін думок, який відбувався під час з'їздів, був, безперечно, на користь вітчизняним і зарубіжним дослідникам. Спілкування сприяло встановленню ділових відносин, які згодом підтримувались листуванням часто протягом тривалого часу. Досить, наприклад, згадати листування В.Ягича з П.Г.Житецьким, М.Миличевича з М.Н.Сперанським.

У II пол. XIX - поч. XX ст. університети України підтримували різносторонні зв'язки з вищими навчальними закладами Загреба, Белграда, сербською, хорватською і словенською Матицями, Югослов'янською і Сербською академіями наук, низкою історико-культурних і літературних товариств, музеями. Відправляючи своїх викладачів у югослов'янські землі на стажування і з метою збирання матеріалів для дисертацій та інших наукових праць, університетські ради доручали їм укладати, по можливості, домовленості про обмін науковими працями, а у звітах про відрядження вимагали давати докладні відомості про устрій відвідуваних зак-

ладів, про навчальний процес. І слід відзначити, що саме особисте знайомство найбільш часто вело до встановлення контактів між вітчизняними університетами і югослов'янськими організаціями.

Спілкування українських і югослов'янських учених мало значний вплив на подальший розвиток слов'янознавства і в югослов'янських землях і в Україні. Контакти між ученими сприяли взаємному ознайомленню з новітніми досягненнями в галузі вивчення історії, літератури, мови і культури слов'янських країн, появи нових досліджень, написаних на архівних джерелах.

У висновках констатується, що українсько-югослов'янські суспільні зв'язки II пол. XIX - поч. XX ст., які розвивалися у загальному контексті зв'язків Росії з усіма югослов'янськими народами, відіграли велику роль у зміцненні дружніх відносин між народами. Велика заслуга України у справі подання допомоги югослов'янам у підготовці великої кількості фахівців найрізноманітніших професій, потреба в яких у період бурхливого розвитку капіталістичних відносин, боротьби за створення справді незалежних держав, була особливо відчутною.

Багато випускників навчальних закладів України посіли різні державні пости в Сербії, Чорногорії, в інших югослов'янських землях. У своїй практичній діяльності вони прагнули сприяти розвитку якнайширших зв'язків з українським і російським народами. Інші випускники стали на батьківщині відомими громадськими діячами і також багато зробили в цьому напрямку.

Югослов'янська молодь, яка навчалася в Україні, не стояла осторонь тих подій, які відбувалися у суспільно-політичному житті. Спостерігалась їх участь у справі розвитку народної освіти, в літературному і видавничому процесах, в роботі таємних антиурядових товариств і організацій.

В українсько-югослов'янських суспільних зв'язках брали участь багато верств нашого народу. Особливо помітною була діяльність інтелігенції, представників освіти, культури і науки. Саме вони, маючи велику інформацію про югослов'ян і в силу своїх можливостей відвідувати Балканський півострів, підтримували найбільш тісні зв'язки з цими братніми народами.

Практична цінність монографії полягає в тому, що наведений в ній матеріал і висновки можуть бути використані для створення

нових узагальнюючих праць з історії міжнародних зв'язків України, підготовки підручників і посібників для вузів і середніх навчальних закладів.

Виходячи із комплексного дослідження проблеми, автор вважає правомірним винести на публічний захист такі науково-теоретичні і конкретні положення і висновки:

- у періоди ускладнення міждержавних відносин суспільні зв'язки несли на собі подвійне навантаження: не даючи припинитися позитивному процесу взаємозбагачення культур, вони також сприяли і поступовій нормалізації, поліпшенню міждержавних відносин;
- об'єктивні наслідки процесу тривалого організованого переселення югослов'ян в Україну були позитивними, як для югослов'ян /вони знаходили роботу, а часто-густо рятували саме життя/, так і для України, яка потребувала залучення нових вільних робочих рук для освоєння південних земель;
- у час бурхливого розвитку капіталістичних відносин, боротьби за створення справді незалежних держав на Балканському півострові, коли особливо відчутною для югослов'ян стала потреба у великій кількості фахівців найрізноманітніших професій, саме навчальні заклади України підготували сотні спеціалістів, які внесли чималий вклад у розвиток культурного будівництва своїх народів;
- участь югослов'ян, які вчилися і працювали в Україні, у громадсько-політичному і культурному житті українського народу пояснюється в першу чергу близькістю питань, які хвилювали і югослов'ян, і прогресивну інтелігенцію України. Це були питання освіти всіх верств суспільства, рівноправності слов'янських мов, перебудови життя на більш справедливих засадах;
- в українсько-югослов'янських суспільних зв'язках брали участь представники майже всіх ідейних течій і верств нашого народу. Різні за своїми поглядами на внутрішні проблеми, всі вони, однак, були єдині у своєму позитивному ставленні до національно-визвольної боротьби споріднених народів, до ідеї розбудови самостійних слов'янських держав на Балканському півострові.

Наукова апробація результатів дослідження проводилась у відділі історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України Академії наук України. Основні положення дослідження були викладені автором на:

- У Міжнародному конгресі балканістів, вересень 1984 р., Белград;
- УІ Міжнародному конгресі балканістів, вересень 1989 р., Софія;
- на славістичних конференціях /Ужгород, Львів, Київ, Мінськ, Черн.ці, Одеса/, 1982-1992 рр.

Ш. ПУБЛІКАЦІЇ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках II пол. XIX - поч.XX ст. К.: Наукова думка, 1992. - 208 с.
2. Россия и Сербия 1888-1903 /Дипломатические отношения, общественные связи/. К.: Наукова думка, 1987. - 130 с.
3. Російсько-сербські відносини після падіння династії Обрановичів /1903-1907 рр./. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Вип.15. - К.: Наукова думка, 1989. - с.34-41.
4. До проблеми російсько-сербських відносин на рубежі XIX-XX ст. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Вип.11. - К.: Наукова думка, 1985. - с.29-35.
5. З історії наукових зв'язків славістів Росії з вченими Сербії. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Вип.9. - К.: Наукова думка, 1983. - с.59-66.
6. Украина в революционных связях Сербии и России на рубеже XIX-XX веков. // Украина во взаимосвязях славянских народов /к IX Международному съезду славистов/. - К.: Наукова думка, 1983. - с.56-70.
7. "Русские клубы" в Сербии на рубеже XIX-XX веков. // Советское славяноведение. - 1983. - № 4. - с.81-85.
8. Російсько-сербські революційні зв'язки в кінці XIX-на початку XX ст. // Укр.іст.журнал. - 1982. - № 8. - с.102-109.
9. З історії українсько-сербських культурних зв'язків кінця XIX - початку XX ст. // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. Вип.28. - Львів: Вища школа, 1983. - с.92-99.

10. Участие югославыа в революционно-освободительной борьбе на Украине против самодержавия во второй половине XIX - начале XX вв. // Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы /София, август 1989 г./. История, этнография. - М., 1989. - с. III-120.

11. Традиции духовного взаимообогащения славянских народов и их значение для современности /В соавторстве с П.С.Соханем и И.Т.Лисевичем/. // X Міжнародний з'їзд славїстів. Софія, вересень 1988 р. Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. - К.: Наукова думка, 1988. - с.36-69.

12. Нові архівні документи про допомогу України Сербії та Чорногорії у 1912-1915 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. I. - К.: Наукова думка, 1991. - с.67-70.

13. П.Вгич-Карич на Україні. // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны. XI Всесоюзная научная конференция историков-славистов 27-29 января 1988 г. Тезисы докладов и сообщений. - Минск: Университетское, 1988. - с.236-237.

14. Страницы истории украинско-югославянских культурных связей /югославыа-преподаватели в учебных заведениях Одессы XIX в./ IX Республіканська славїстична конференція 12-14 травня 1987 р. Великий Мовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. Тези доповідей і повідомлень. Т.2. - Одеса, 1987. - с.109-110.

15. Российско-сербские отношения на рубеже XIX-XX вв. // Актуальные вопросы исторической науки. Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-летию образования СССР, 21-22 декабря 1982 г. - К.: Наукова думка, 1984. - с.28-30.

16. Из истории российско-сербских культурных связей конца XIX - начала XX в. // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран. Тезисы докладов и сообщений Республіканської наукової конференції. Львов, 28-30 сентября 1983 г. - Львов, 1983. - с.256.

17. Российско-сербские революционные связи в конце XIX - начале XX вв. // Узловые вопросы советского славяноведения /Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов/. - Ужгород, 1982. - с.156-157.

18. Україна в російсько-югослов"янських суспільних зв"язках /П пол. ХІХ - поч.ХХ ст./ // Х Всеукраїнська славістична конференція. Духовне відродження слов"ян у контексті Європейської та світової культури. Тези доповідей. Т.2. - Чернівці: ЧДУ, 1992. - с.197-198.

Григоренко

1140104

АВ 26.751

Підписано до друку 02.02.93. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 1.86 Обл. вид. арк. 2.0
Тираж 100. Зам. 75 1993 р. Безплатний

Поліграф. п-ня Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4